

Prof. dr Zygmunt Konrad Nowakowski

III. SPRAWOZDANIA I INFORMACJE

CZTERDZIESTOLECIE PRACY NAUKOWEJ ZYGMUNTA KONRADA NOWAKOWSKIEGO

W dniu 11 III 1977 r. odbyło się uroczyste posiedzenie Instytutu Prawa Cywilnego UAM w Poznaniu z udziałem władz państwowych, a w szczególności uniwersyteckich, przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości oraz innych zaproszonych gości, poświęcone Prof. drowi Z. K. Nowakowskiemu z okazji 65-lecia jego urodzin oraz 40-lecia uzyskania przez niego stopnia doktora nauk prawnych. Posiedzenie otworzył dziekan Wydziału Prawa i Administracji UAM prof. dr habil. Henryk Olszewski, który witając zebranych, przedstawił w krótkich słowach sylwetkę jubilata. Przemawiający na zebraniu zajęli się obszerniej działalnością zawodową Prof. Nowakowskiego, a w szczególności osiągnięciami jego pracy jako prawnika i nauczyciela, ponadto przedstawiono przebieg jego aktywnego życia. Uczynili to zwłaszcza profesorowie E. Wengerek i A. Wąsiewicz oraz przemawiający w imieniu władz Uniwersytetu im. A. Mickiewicza prorektor prof. dr habil. Z. Leoński¹. Życiorys Prof. Nowakowskiego znany jest czytelnikom, gdyż publikowany był w Ruchu Prawniczym Ekonomicznym i Socjologicznym nr 2 z 1967 r. (s. 293-296)². Z tego względu przypomnę jedynie, że prof. Nowakowski urodził się w Poznaniu 19 II 1912 r. jako syn poznańskiego profesora chirurgii Kazimierza Bonawentury Nowakowskiego³ oraz Janiny z Mieczkowskich⁴. Z. K. Nowakowski ukończył studia prawnicze w Poznaniu w 1934 r., a uzupełniające studia odbył w Berlinie, Paryżu i Strasburgu (1935 - 39) oraz Oxfordzie (1944 - 46). W 1937 r. uzyskał stopień doktora nauk prawnych, a w 1947 r. habilitował się z prawa cywilnego na Wydziale Prawno-Ekonomicznym UP. W 1956 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1962 r. tytuł profesora zwyczajnego.

W latach 1957-61 był posłem na Sejm PRL⁶. W czasie wojny brał udział w walkach w Polsce i w Afryce⁶ jako oficer artylerii i należy do grona Profesorów odznaczonych — w latach 1939 - 1945 — Orderem Virtuti Militari, dwoma Krzyżami Walecznych oraz innymi polskimi i brytyjskimi odznaczeniami. Trzykrotnie był

¹ Przemawiali także w imieniu UMK prorektor prof. dr hab. Jan Winiarz, Akademii Ekonomicznej w Poznaniu — członek Senatu AE — prof. dr hab. Z. Zakrzewski, Oddziałowej Organizacji PZPR dr K. Dobrzański, młodzieży akademickiej i Koła Naukowego Prawników — A. Janiak.

² Por. też Kronika UP za lata ak. 1945 - 1954/55, Poznań 1958, s. 157 - 158.

³ Zob. *Polski Słownik Biograficzny* (w druku); Encyklopedie międzywojenne; J. Markowski, *Kazimierz Nowakowski w dwudziestą piątą rocznicą śmierci*, Kronika Miasta Poznania 1977, nr 3, s. 29 - 43.

⁴ Córka Augusta Mieczkowskiego. Zob. *Polski Słownik Biograficzny*.

⁵ Monitor Polski 1957 r., nr 5, poz. 30; Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1958 r., Warszawa 1958 r., s. 76, 82, 84 oraz Roczniki z późniejszych lat.

⁶ S. Gliwicz, *Zdobycie Bardii*, Wojskowy Przegląd Historyczny 1961, z. 4, s. 250, 252, 256, 257, 263; S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939-1946*, Londyn 1961, s. 207; Z. Kotkowski, *Na kontynencie afrykańskim*, Londyn 1972, s. 381, 408 i 462; M. Pruszyński, *W Narwiku, Tobruku i Moskicie*, Warszawa 1957, s. 133; *Wspomnienia z wrześniowych dni* (praca zbiorowa), Poznań 1975, s. 211 - 264; R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969 r., s. 359, 377; Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966 r., s. 114; *Za i Przeciw* 1959, nr 51/52 (144/145), s. 14; 1961, nr 52(249), s. 14; 1964, nr 15(368), s. 16; *Żołnierz Ludu* 1957, nr 15(2074), s. 4 oraz inne źródła.

delegatem do Senatu UAM oraz po raz trzeci jest członkiem Komitetu Nauk Prawnych PAN. Był kierownikiem Katedry Prawa Cywilnego Uniwersytetu w Poznaniu w latach 1947 - 51 oraz 1969 - 69, a obecnie jest kierownikiem Zakładu Prawa Cywilnego Instytutu Prawa Cywilnego UAM w Poznaniu (od 1969 r. z jednoroczną przerwą). Od 1950 r. jest członkiem Kolegium Arbitrów przy PIHZ w Warszawie. Wykładał lub pracował: w Oxfordzie na Polskim Wydziale Prawa (1944-46)⁷, w Poznaniu na Uniwersytecie (od 1946/47), w Toruniu na Uniwersytecie (1970/71), w Instytucie Nauk Prawnych PAN (1953/61) oraz w Akademii Ekonomicznej w Poznaniu (od 1974 r.) — a więc w pięciu instytucjach.

Ciekawe życie Prof. Nowakowskiego nabiera szczególnych cech w czasie wojny (1939 - 44), w latach pracy sejmowej (1957 - 61) oraz w okresie jego pracy w wyższych uczelniach (od 1944 r.). Należał on do przykładowych żołnierzy, do bardzo aktywnych posłów, o czym świadczą sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu oraz notatki prasowe z owego okresu⁸. Przede wszystkim był jednak prawnikiem i to zwłaszcza wybitnym nauczycielem prawa. Uczył i uczy prawa w szkołach wyższych, w swojej działalności społecznej oraz sejmowej, a w szczególności w Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Uczył słowem oraz piśmem. Pracował intensywnie naukowo, czego wynikiem jest ponad 133 publikacji, wśród których znajduje się 21 książek prawniczych, napisanych przez jubilata lub też z innymi współautorami⁹.

Analiza treści opublikowanych przez Prof. Z. K. Nowakowskiego opracowań naukowych pozwala na stwierdzenie, że Jego praca naukowa, społeczna (pisarska) oraz zainteresowania skupiły się na sześciu dziedzinach: 1) na sferze prawa zobowiązaniowego, w którym zajmował się m.in. problematyką przejścia długu, czynów niedozwolonych i odszkodowań, sprzedaży, dostaw itp., 2) na ubezpieczeniach majątkowych i osobowych, 3) na problematyce mieszkań dla ludności, w szczególności zaś prawa lokalowego, własności lokali i domów jednorodzinnych, spółdzielczego prawa do lokalu, 4) na prawie cywilnym obrotu gospodarczego (prawie obrotu uspołecznionego), 5) na prawie rzeczowym, 6) prawie związanym z handlem zagranicznym, a w szczególności (wiązącym się z handlem) prawie cywilnym i handlowym państw obcych.

Działalność w tych dziedzinach wymaga chociaż pobieżnego omówienia. Spośród wielu prac zajmę się choćby tylko pokrótce publikacjami, które odegrały

⁷ *Nauka polska na obczyźnie*, Londyn 1955, s. 57.

⁸ O prof. Nowakowskim — w latach 1957 - 61 — jest dużo wzmianek w Trybunie Ludu, *Życiu Warszawy* oraz w prasie poznańskiej. Zob. także *Skrowidz do Sprawozdań Stenograficznych z posiedzeń Sejmu PRL II Kadencji (1957 - 61)*, Warszawa 1961, s. 88 - 89.

⁹ Zob. w tej kwestii m. in. *Bibliografia publikacji pracowników Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1945 - 1964*, Poznań 1965 oraz *Kroniki UAM z lat 1865 - 72*. Liczba 133 prac nie obejmuje drobnych opracowań w różnych słownikach oraz ślicicznych publikacji na tematy odbiegające od prawa. Wśród publikacji prawniczych na uwagę zasługują wydane książki: 1) *Przejęcie długu według kodeksu zobowiązań*, Poznań 1937 r., ss. 154; 2) *Odpowiedzialność za cudze czyny według kodeksu zobowiązań*, Poznań 1948, ss. 275; 3) *Prawo o najmie lokali i przepisy związkowe (słowo wstępne i teksty ustaw)*, Poznań 1949, ss. 128; 4) *Prawo ubezpieczeń rzeczowych i osobowych*, Poznań 1950, ss. 160; 5) *Zarys prawa ubezpieczeń państwowych*, Poznań 1954, ss. 189; 6) *Zagadnienia cywilne prawa wodnego* (z T. Dybowskim i S. M. Grzybowskiem), Warszawa 1957, s. 221 - 345; 7) *Umowa dostawy*, Warszawa 1960, ss. 431; 8) *Umowy gospodarcze ze szczególnym uwzględnieniem dostaw*, Poznań 1962, ss. 150; 9 - 15) *Prawo obrotu uspołecznionego* (z S. Buczkowskim), Warszawa 1965, 1967, 1988, 1971, 1974, 1975, 1976, około ss. 380; 16 i 17) *Prawo rzeczowe — zarys wykładu*, Warszawa 1969, ss. 264 oraz 1972, ss. 270; 18) *Zarys prawa ubezpieczeń majątkowych i osobowych* (z A. Wąsiewiczem), Poznań 1970, ss. 289; 19) *Prawo ubezpieczeń majątkowych i osobowych* (z A. Wąsiewiczem), Warszawa—Poznań 1973, ss. 200; 20) *System prawa cywilnego — prawo rzeczowe*, t. II, Wrocław—Warszawa 1977; 21) *Prawo cywilne i handlowe obrotu międzynarodowego*, Poznań 1977 r.

szczególną rolę, wpływając na rozwój nauki, poglądy gospodarcze czy też szkolenie prawników.

Zacznę od zobowiązań (ad 1). W tej dziedzinie na uwagę zasługuje praca doktorska pt. *Przejęcie długu według kodeksu zobowiązań* opublikowana w 1937 r. (ss. 154), za którą jej autor otrzymał dnia 16 X 1938 r. Medal Srebrny Uniwersytetu Poznańskiego. Wspominam o niej głównie dlatego, że jest to praca 40-lecia dorobku naukowego prof. Nowakowskiego.

O zobowiązaniach pisał Prof. Nowakowski także w licznych artykułach oraz w kilku innych książkach. Tu wspomnę jedynie o jego książce — będącej pracą habilitacyjną — pt. *Odpowiedzialność za cudze czyny według kodeksu zobowiązań*, opublikowanej w 1948 r. (ss. 275). Autor zajmuje się w niej odpowiedzialnością deliktową i kontraktową za cudze czyny i to w różnych aspektach, a więc nie tylko odpowiedzialnością za podwładnych, lecz także zbiegiem roszczeń z odpowiedzialności deliktowej i kontraktowej, a ponadto winą oraz zobowiązaniami rezultatu i starannego działania. I tu pragnę dodać kilka słów o jego poglądach na winę w prawie cywilnym, będącej podstawą odpowiedzialności za wyrządzoną szkodę. Pierwotnie o winie pisał Prof. Nowakowski pod wpływem R. Longchamps. Później jednak szeroko przedstawił własną koncepcję winy w obszernym artykule pt. *Wina jako podstawa odpowiedzialności za wyrządzoną szkodę*¹⁰. Prof. Nowakowski w swych poglądach na winę w prawie cywilnym oderwał się całkowicie od zapartywań wyrażanych w odniesieniu do winy w prawie karnym. W skrócie można by stwierdzić, że dla Prof. Nowakowskiego wina w prawie cywilnym stanowi rozmyślne lub niedbałe (element subiektywny) naruszenie obowiązujących sprawcę zasad postępowania (element obiektywny). Wydaje się, że jego poglądy w tym przedmiocie odegrały określoną rolę w judykaturze i doktrynie.

Zobowiązania rezultatu i starannego działania — jak już wspomniałem — są pojęciami wprowadzonymi do nauki polskiej w 1948 r. pracą Prof. Nowakowskiego pt. *Odpowiedzialność za cudze czyny według kodeksu zobowiązań*¹¹. Praca ta została napisana przez Autora w latach przedwojennych i złożona — jako habilitacyjna — na Wydziale Prawno-Ekonomicznym UP w czerwcu 1939 r. Wojna odroczyła jej drukowanie. W swym opracowaniu prof. dr Z. Nowakowski korzystał w odniesieniu do tego zagadnienia (co sam zaznacza w pracy opublikowanej w 1948 r.) jedynie z dwóch artykułów dotyczących tej problematyki, napisanych przez uczonych francuskich¹². Zagadnienia te były bowiem zupełnie nowe. W późniejszych swych pracach prof. Nowakowski popularyzuje podział na zobowiązania rezultatu i starannego działania, a także wprowadza go do siedmiu wydań książki: *Prawo obrotu uspołecznionego* (1965 - 76). Podział ten przyjął się w nauce i literaturze polskiej, gdyż jest potrzebny i praktyczny. Odwołują się do niego niektóre podręczniki z dziedziny zobowiązań, komentarze, prace monograficzne, orzecznictwo Sądu Najwyższego, a także komentarz do kodeksu cywilnego z 1972 r., napisany przez sędziów (Kodeks cywilny — komentarz, t. II, s. 1158 i 1160)¹³.

Problematyka ubezpieczeń majątkowych i osobowych (ad 2) należy w dużej mierze do zobowiązań. Prof. Nowakowski w 1948/49 r. w Poznaniu rozpoczął wykłady na ten temat — ujmując je w sposób szeroki i interdyscyplinarny. Przedmiotem jego badań były jednak jedynie tzw. wówczas „ubezpieczenia rzeczowe

¹⁰ Przegląd Notarialny 1950, nr 1-2, s. 118-138, a zwłaszcza s. 137 i 134.

¹¹ Poznań 1948 r., s. 221-235, a zwłaszcza s. 228-230 i 234-235; Zob. także tego autora: *Zobowiązania rezultatu i starannego działania*, RPEiS 1959, kw. II, s. 97 - 114.

¹² Są to: Marton, *Obligation de resultat et obligation de moyens*, Revue trim. de droit civ. 1935, s. 499 - 543 oraz zwłaszcza H. Mazeaud, *Essai de classification des obligations*, Revue trim. de droit civ. 1936, s. 1 - 58.

¹³ Jak powszechnie się ten podział przyjął zob. M. Madey, *Problemy odpowiedzialności przy pracach badawczych*, 1973, z. 1, s. 4 (przypis 7).

i osobowe", zwane później „ubezpieczeniami państwowymi”. Na podstawie swych wykładów wydał dwie książki (skrypty): *Prawo ubezpieczeń rzeczowych i osobowych* (Poznań 1950 r., ss. 160) oraz *Zarys prawa ubezpieczeń państwowych* (Poznań 1954, ss. 189). W książkach tych, problematyka zakreślona tytułami ujęta została całościowo. Książki te odznaczają się świetną dyspozycją i bardzo poprawnym podziałem treści. Nie było to wówczas zadanie łatwe. Przepisy prawne dotyczące ubezpieczeń były w tym okresie rozproszone w wielu aktach normatywnych oraz ogólnych warunkach ubezpieczeń. Zebranie ich wszystkich, uporządkowanie, usystematyzowanie i ujęcie w przejrzystą całość wykładu i książki było dziełem pionierskim. Dodajmy, że wcześniej — przed 1950 r. — nie ukazała się żadna polska książka dotycząca całości prawa ubezpieczeniowego. Prof. Nowakowski pisząc tę pierwszą książkę o prawie ubezpieczeń wykonał trudne zadanie¹⁴.

W latach 1954/55 Prof. Nowakowski przestał się zajmować ubezpieczeniami i przedmiot ten nie był wykładany na UAM w Poznaniu. Później (w 1968 r.) wznowił te wykłady na Uniwersytecie w Poznaniu i w związku z tym wydaliśmy z prof. Nowakowskim dwie książki o prawie ubezpieczeniowym (1970 i 1973 r.) wciągając go ponownie w te zagadnienia. Owocem tego jest także udział profesora w sesji naukowej w Poznaniu (27 i 28 IV 1976 r.) poświęconej problematyce obywatelskich ubezpieczeń komunikacyjnych w PRL i wygłoszenie przez niego na tej sesji referatu pt. „Odpowiedzialność zakładu ubezpieczeń za szkody przyszłe, związane z wypadkami samochodowymi”.

Problematyka mieszkań dla ludności (ad 3) zawsze pasjonowała prof. Nowakowskiego. Można powiedzieć, że walczył o te sprawy w publikowanych artykułach, w przemówieniach sejmowych, a ponadto w wypowiedziach prasowych. Szereg artykułów na ten temat ogłosił w Tygodniku Gospodarczym w latach 1947 - 49. W 1949 r. wydaje *Prawo o najmie lokali* (ss. 127), które jest zbiorem ustaw z jego obszernymi uwagami wstępnymi i wyjaśnieniami. W 1948 r. opublikował w Przeglądzie Notarialnym artykuł pt. *Własność lokali* (nr 8, s. 435) będąc zwolennikiem rozwoju tej „instytucji. Szerszą działalność w tej dziedzinie — występując jako zwolennik wyłączenia spod publicznej gospodarki lokalami mieszkań stanowiących przedmiot „własności osobistej” ludności, tworzenia odrębnej własności lokali (nieruchomość lokalowa) oraz sprzedawania przez Państwo nieruchomości lokalowych ludności — rozpoczął prof. Nowakowski w swych latach poselskich (1957 - 61) na terenie Sejmu oraz Komitetu Nauk Prawnych PAN. Prof. Nowakowski nie był członkiem sejmowej komisji budownictwa i gospodarki komunalnej, lecz częściowo włączył się w jej prace. Projekt ustawy o wyłączeniu spod publicznej gospodarki lokalami domów jednorodzinnych oraz lokali w domach spółdzielni mieszkaniowych — rozpatrywany w 1957 r. przez tę komisję — nie przewidywał wyłączenia spod publicznej gospodarki lokalami, lokali stanowiących odrębną nieruchomość (nieruchomość lokalowa). Twórcy projektu pominęli w jego tekście tę kwestię (dzisiaj art. 135 k.c.; dawniej rozp. z 1934 r.). Prof. Nowakowskiemu udało się przekonać niektórych członków komisji o konieczności rozszerzenia „wyłączenia” także na lokale mieszkalne, będące nieruchomością lokalową. Osiągnął tu pełen sukces, głównie dzięki pomocy i rozumieniu tej kwestii przez referenta projektu na komisji posłance Zofii Stypułkowskiej. Projekt ustawy bowiem zmieniono, włączając przepisy o „małych domach mieszkalnych o najwyżej czterech lokalach mieszkalnych”¹⁵. Żałować należy, że nie zmieniono stosownie do tego, tytułu ustawy,

¹⁴ Pierwszeństwo i pionierska jego praca z lat 1948 - 50 są w literaturze podkreślane — por. W. Warkała, *Prawo ubezpieczeniowe*, Warszawa 1968 (przedmowa) oraz tegoż autora, *Prawo ubezpieczeniowe*, Warszawa 1974 (przedmowa).

¹⁵ Zob. art. 2 i 4 ustawy (Dz. U. 1957, nr 31, poz. 132) oraz przemówienie prof. Nowakowskiego w Sejmie w dniu 28 V 1957 r. i jego polemikę na tym tle z posłem Gałązką w sejmowych „Sprawozdaniach Stenograficznych z I posiedzenia Sejmu PRL” (II Kadencja, Sesja I, 7 posiedzenie 28 V 57, s. 23 - 39).

która — w tytule — nie wymienia nieruchomości lokalowych. Warto dodać, że Prof. Nowakowski w sprawach mieszkań dla ludności, a zwłaszcza odrębnych lokali i sprzedaży lokali, przemawiał dwukrotnie w Sejmie w związku ze wspomnianą ustawą, wypowiadając się jako zwolennik szerokiej rozbudowy własności odrębnych lokali, stanowiących własność osobistą.

Swoje poglądy na tematy mieszkaniowe, budowę lub kupowanie mieszkań z własnych oszczędności ludności, Prof. Nowakowski wyrażał wielokrotnie, śmiało i szeroko w latach 1957 - 61 oraz późniejszych. Wspomnę tu o jego udziale w dyskusji *O mieszkaniach dla wszystkich* na łamach Kuriera Polskiego, gdzie znaleźć można obszerną wypowiedź z dnia 28 I 1958 r. (nr 18, s. 3) pt. *Niezbędna jest ustawa o sprzedaży lokali przez państwo*, w której przedstawia swe poglądy na temat kupowania przez ludność mieszkań, stanowiących własność państwa. Należy stwierdzić, że doczekaliśmy się wydania takich ustaw, a od 1972 r. państwo sprzedaje nawet w dużych domach państwowych odrębne lokale mieszkalne. Warto tu przypomnieć także dwa artykuły Prof. Nowakowskiego pt. *Niektóre problemy budownictwa. Własność lokali* (RPEiS 1958, kw. II, s. 1 - 20) oraz *Niektóre zagadnienia cywilnoprawne budownictwa mieszkaniowego ze środków własnych ludności* (PiP 1961, nr 8-9, s. 233 - 247). Ten drugi artykuł (z 1961 r.) jest zbiorem myśli profesora wyrażonych w komisji sejmowej oraz w Komitecie Nauk Prawnych PAN — głównie w latach 1960 i 1961 — gdy dyskutowano projekt ustawy o spółdzielniach i ich związkach¹⁶.

Prawo cywilne obrotu gospodarczego (ad 4) zawsze interesowało Prof. Nowakowskiego. Zajął się nim, pracując jako docent i profesor w Instytucie Nauk Prawnych PAN w Warszawie. Tam powstała książka *Zagadnienia cywilistyczne prawa wodnego* (1957 r., ss. 349), której jest współautorem (s. 221 - 345) wraz z prof. S. Grzybowskiem i T. Dybowskiem. Samodzielnie — w ramach planów Instytutu — napisał *Umowę dostawy* (1960 r., ss. 431), która jest pierwszą i jak dotychczas jedyną monograficzną pracą wydaną na ten temat.

W 1961 r. prof. Nowakowski obejmuje na kierunku studiów administracyjnych wykłady na temat „umów gospodarczych ze szczególnym uwzględnieniem dostaw”. Dzięki temu w 1962 r. powstała jego książka dla studentów pt. *Umowy gospodarcze ze szczególnym uwzględnieniem dostaw*, (ss. 150), a także zrodziła się u Prof. Nowakowskiego myśl napisania dla studentów prawa podręcznika o prawie obrotu uspołecznionego. Studenci prawa — do 1965 r. — nie mieli żadnego podręcznika lub skryptu z tej dziedziny prawa, gdyż uważano wtedy, że przepisy w tym zakresie są zbyt zmienne, aby opracować choćby obszerny skrypt. Mimo to Prof. Nowakowski uznając, że studenci muszą mieć się z czego uczyć, podjął decyzję napisania podręcznika (skryptu) do nauki prawa obrotu uspołecznionego. Inicjatywę prof. Z. K. Nowakowskiego podjął prof. dr Stefan Buczkowski, ówczesny kierownik Katedry Prawa Cywilnego Obrotu Uspołecznionego w Lublinie i współpraca tych dwóch uczonych doprowadziła do wydania skryptu dla studentów pt. *Prawo obrotu uspołecznionego — zarys wykładu* (Warszawa 1965, ss. 381), o nakładzie 5 000 egzemplarzy. Poprawiona — po dyskusji w Ustroniu (1966 r.) — książka doczekała się razem siedmiu wydań (1965, 1967, 1968, 1971, 1974, 1975, 1976 r.), w 43 000 egzemplarzy. Podręcznik prof. S. Buczkowskiego i Z. K. Nowakowskiego okazał się książką wysoce przydatną nie tylko dla studentów, ale także bardzo potrzebną dla pracowników (prawników) aparatu gospodarczego. Należy dodać, że do tej pory nie ukazał się żaden inny podręcznik z tej dziedziny prawa.

W październiku 1970 r. Prof. Nowakowski został powołany przez Ministra Sprawiedliwości i Dyrektora Instytutu Nauk Prawnych PAN do zorganizowania i kierowania grupą specjalistów, która zajęła się oceną prawa obrotu uspołecznionego

¹⁶ Sejm uchwalił ją w dniu 17 II 1961 r. (Dz. U. nr 12, poz. 61).

i zarządzania gospodarką narodową w PRL oraz napisania opinii o stanie prawa z tej dziedziny na sympozjum — „Stan prawa w PRL” (15 - 17 XII 1971 r., Warszawa i Popowo). Prof. Nowakowski podjął się tego trudnego zadania, zorganizował i zachęcił do tej pracy 32 specjalistów (profesorów, dyrektorów, prezesów arbitrażu itd.) i wraz z nimi stworzył 96-stronicową ocenę stanu prawa (referat), przedstawił ją i przedyskutowaną na sympozjum. Także na tym sympozjum przewodniczył on przez cały czas obrad sekcji prawa obrotu uspołecznionego i zarządzania gospodarką narodową. Synteza tej opinii (referatu) została opracowana i opublikowana przez prof. Nowakowskiego w *Prawie i Życiu* (1972 r., nr 3, s. 3)¹⁷. Prof. Nowakowski brał także udział w VIII Ogólnopolskim Zjeździe Zrzeszenia Prawników Polskich (3 i 4 VI 1972 r.) w Warszawie i przewodniczył na obradach Sekcji VI prawa obrotu uspołecznionego, przyczyniając się do powzięcia wielu ważkich i mających poważne znaczenie uchwał¹⁸. Wyjątkowo interesujące i cenne są spostrzeżenia prof. Nowakowskiego związane ze stanem prawa gospodarki uspołecznionej, omówionym na sympozjum, opublikowane w skrócie w *Prawie i Życiu* (1972 r., nr 3, s. 3). Zachowały one nadal swoją aktualność. Praca współpracującej z nimi grupy specjalistów wywarła także wpływ na prace legislacyjne władz państwowych. W sympozjum wzięli bowiem udział niektórzy przedstawiciele rządu z wiceprezesa Rady Ministrów W. Krašką na czele, a referaty — po ich przepracowaniu — zostały złożone rządowi przez ministra sprawiedliwości.

W dziedzinie prawa rzeczowego (ad 5) Prof. Nowakowski znany jest przede wszystkim jako autor podręcznika *Prawo rzeczowe — zarys wykładu*, Warszawa 1969 oraz 1971 r. (ss. 265 oraz 269). Został on wydany dwa razy, w łącznym nakładzie 20 000 egzemplarzy. Wcześniej podręczniki z tej dziedziny prawa wydał prof. dr J. Wasilkowski. Jednakże *Prawo rzeczowe* Prof. dr. Z. K. Nowakowskiego jest pierwszym podręcznikiem dotyczącym tego prawa, napisanym po uchwaleniu kodeksu cywilnego (1964 r.). Odbiega on też znacznie — co jest zrozumiałe — konstrukcją układu i treścią od tego, co napisał jego poprzednik. Do jesieni 1976 r. był to jedyny podręcznik z tej dziedziny prawa¹⁹. Z problematyki prawa rzeczowego prof. Nowakowski pisał dużo, przy czym jest on także współautorem tomu II *Sytemu prawa cywilnego* (1977 r.), zawierającego właśnie prawo rzeczowe. Pisał tam o współwłasności, o domach jednorodzinnych i lokalach mieszkalnych stanowiących odrębne nieruchomości, o spółdzielczym prawie do lokalu w spółdzielniach budowlano-mieszkańczych, a ponadto o zastawie.

Prawo związane z handlem zagranicznym (ad 6) zawsze interesowało Prof. Nowakowskiego. Od 1950 r. — a więc od powstania tego arbitrażu — jest on członkiem Kolegium Arbitrów przy PIHZ w Warszawie. W czasie swej działalności poselskiej był przez cztery lata zastępcą przewodniczącego sejmowej komisji handlu zagranicznego. Pisał o problemach handlu zagranicznego wiele razy, w tym również w podręczniku *Prawo obrotu uspołecznionego* (s. 351 - 373). Chętnie też podjął się w roku akademickim 1974/75 i w następnych — w Akademii Ekonomicznej w Poznaniu — wykładów o nazwie „Prawo cywilne i handlowe państw obcych”. Wiąże się ono jedynie z handlem zagranicznym, a ponadto w wykładach tych omawia prof. Nowakowski także (obok prawa obcego) prawo nasze, a więc przepisy prawa obowiązującego w handlu zagranicznym członków RWPG, arbitraż oraz niezbędne polskie przepisy prawa prywatnego międzynarodowego. Ponieważ studenci nie mieli i nie mają podręcznika z tej dziedziny prawa, który byłby dostosowany do progra-

¹⁷ Zob. także PiP 1972, nr 3, s. 15 oraz *Kronika UAM w Poznaniu za lata ak. 1969/70 - 1971/72*, Poznań 1975, s. 145.

¹⁸ Zob. PUG 1972, nr 7, s. 239 oraz *Prawo i Życie* 1972, nr 12, s. 3.

¹⁹ W 1976 r. opublikował podręcznik prawa rzeczowego prof. dr J. Ignatowicz oraz prof. dr S. Grzybowski.

mu wykładów, Prof. Nowakowski już w końcu roku akademickiego 1974/75 użyczył słuchaczom Akademii Ekonomicznej w Poznaniu egzemplarza maszynopisu wykładów, a w r. akad. 1976/77 złożył do druku 430-stronicowy maszynopis celem wydania skryptu. Skrypt ten, pt. *Prawo cywilne i handlowe obrotu międzynarodowego* został wydany w Akademii Ekonomicznej w Poznaniu. Jest to także — z punktu widzenia potrzeb studentów — pionierska i nowatorska praca, wyjątkowo szybko wykonana, tak bardzo niezbędna studentom i asystentom prowadzącym ćwiczenia z tego zakresu. Wymagała ona znajomości prawa państw obcych, które dzięki wieloletnim studiom zagranicznym prof. Nowakowskiego było mu znane²⁰.

Wspomniałem powyżej, że szczególnie wartościowa działalność naukowa i pisarska prof. Nowakowskiego koncentrowała się na sześciu kierunkach (ad 1-6). Wybrałem kilka podstawowych jego zasług z dziedziny tej działalności, wyrażającej się przecież 133 publikacjami. Rzadko widzi się uczonego — nauczyciela akademickiego — o tak szerokich zainteresowaniach w ramach jego specjalizacji. Dziwi też szeroki zakres zainteresowań, umiejętności oraz szybkości działania. Obejmował „nowe” wykłady li już w krótkim czasie dostarczał studentom materiałów do nauki, które często były pierwszymi skryptami czy podręcznikami z danej dziedziny.

Czy aktywna i owocna praca prof. Nowakowskiego ogranicza się jedynie do prawa cywilnego i obrotu gospodarczego? Chyba nie. Widzimy jego owocną, lecz trudno dostrzegalną pracę także w innych dziedzinach prawa. Ciekawym przykładem jest jego działalność w sejmowej komisji nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektu ustawy o radach narodowych. Była to 21-osobowa komisja, wybrana przez Sejm w 1957 r., której przewodniczącym został wicemarszałek Sejmu Z. Kliszko, a jego zastępcami byli posłowie: J. Horodecki, M. Grendys oraz Prof. Nowakowski²³. Wszedł on ponadto do pięcioosobowej podkomisji, która — uwzględniając wniosione przez posłów poprawki — miała ulepszyć projekt ustawy. Przewodniczącym tej podkomisji był ówczesny poseł B. Ostapczuk. Podkomisja wraz z komisją zmieniła 42 artykuły projektu ustawy o radach narodowych, a inicjatorami większości zmian byli posłowie Nowakowski i Ostapczuk. Ustawa — po jej uchwaleniu w dniu 25 I 1958 r. — liczyła 85 artykułów²². Zmiany były więc wielkie. Prof. Nowakowski w tej swojej aktywnej i trudnej pracy — jak sam zaznaczał — korzystał także z pomocy poznańskich pracowników nauki, specjalistów prawa administracyjnego. Obok tego przykłądu działalności prawniczej prof. Nowakowskiego, wykraczającej poza ramy cywilistyczne, można by podać inne. Najczęściej będą one związane z pracą w Sejmie, gdzie zyskał sobie opinię wybitnego prawnika.

Prof. Nowakowski — wieloletni kierownik Katedry Prawa Cywilnego (1947/51 oraz 1960/69) i trzykrotny członek Senatu UAM — nie piastował żadnych wyższych stanowisk uniwersyteckich chociaż, jeśli dobrze wiem, po 1959 r. miał takie, choć nieliczne możliwości. Nie starał się także o wyjazdy zagraniczne, a w szczególności nie czynił tego na Uniwersytecie. Zawsze zaznaczał, że w ramach wyjazdów uniwersyteckich powinni jeździć ci, którzy mieli mniej okazji do pobytu za granicą, a zwłaszcza młodzi. Dlatego też z poświęceniem starał się o wyjazdy młodszych kolegów z katedry lub zakładu, którymi kierował. Jeździł natomiast za granicę

²⁰ Należy dodać, że aktualnie jest to jedyna książka obejmująca programową całość wykładu. Dwa wartościowe skrypty A. Całusa, Warszawa 1972 i 1973, (cz. I i II, razem s. 558) nie obejmują całości tematyki programowego wykładu. Pozyteczny skrypt M. Pazdana, Katowice 1976, ss. 320, jest wyborem źródeł (teksty przepisów) wraz z bibliografią przedmiotu.

²¹ W okresie pracy tej komisji prasa często wymieniała nazwisko prof. Nowakowskiego. Zob. np. Trybunę Ludu z 1957 r., nr 362(3217) oraz z 1958 r., nr 21(3238); Życie Warszawy z 1958 r., nr 9(4430), nr 19(4440); Głos Wielkopolski z 1958 r. nr 1(4329), nr 18(4347), nr 22(4351); Gazetę Poznańską z 1958 r., nr 22 (r. XI, z. 27 I 1958 r.).

²² Zob. Dz. U. 1958, nr 5, poz. 16, a ponadto zob. w Bibliotece Sejmowej w Warszawie projekt rządowy ustawy o radach narodowych.

z delegacją poselską do Francji (1958)²³, do Brazylii (1958)²⁴, a ponadto wysłany przez PAN do Helsinek (1960) oraz na indywidualne zaproszenia do Paryża, Rennes, Oxfordu (1962) i do Rzymu (1967 i 1974).

Prof. dr Z. K. Nowakowski lubi każdą, choćby bardzo trudną pracę, jeżeli jest ona społecznie owocna i potrzebna. Przykładem może tu być jego roczny pobyt w Toruniu (1970/71). Chętnie się zgodził na wyjazd do Torunia, ażeby udzielić pomocy Zakładowi Prawa Cywilnego w Toruniu i objąć kierownictwo tego zakładu w związku z brakiem kadr, jakie tam powstały. Na podstawie uzyskanych pełnomocnictw przyczynił się do zatrudnienia na stałe w Toruniu dodatkowych pracowników, a zwłaszcza docentów, tak że wracając do Poznania zostawił Zakład w Toruniu w pełnej sprawności kadrowej.

W wielu sprawach Prof. dr Z. K. Nowakowski był aż do przesady bezinteresowny. Nie pociągały go ani korzyści materialne, ani zaszczyty. Zawsze pełen poświęcenia w swej pracy dla polskiego społeczeństwa. Odznaczał się wielką niezależnością myśli i poglądów, dużą odwagą zarówno wojskową, jak i cywilną, czego dawał wielokrotnie dowody. Równocześnie wykazywał zawsze dużo rozwagi i umiaru.

Życie Jego było i jest pracowite oraz owocne i przykładowe²⁵. Pracę ułatwiała mu żona, która wiele czasu poświęcała sprawom męża. Od 1947 r. jest żonaty z Teresą Kicińską²⁶. Mają trzy córki: Annę Dynowską, Marię Kwiecińską i Teresę Nowakowską.

Andrzej Wąsiewicz

UROCZYŚCIE JUBILEUSZOWA PROF. DRA TADEUSZA CYPRIANA

Jubileusz 55-lecia pracy naukowej prof. dra Tadeusza Cypriana odbył się w dniu 7 II 1977 r. w Klubie Profesorskim Collegium Minus z udziałem Dziekana Wydziału Prawa i Administracji prof. dra hab. Henryka Olszewskiego oraz zaproszonych gości: byłych współpracowników i uczniów Profesora, pracowników Instytutu Prawa Karnego UAM, przedstawicieli praktyki wymiaru sprawiedliwości i Instytutu Zachodniego oraz młodzieży studiującej, przyjaciół i Jego najbliższych.

Zastępca Redaktora Naczelnego Ruchu Prawniczego Ekonomicznego i Socjologicznego prof. dr Stanisław Kowalski wręczył prof. drowi Tadeuszowi Cyprianowi numer tego czasopisma, którego część poświęcona została uczczeniu Jego jubileuszu. W imieniu organów wymiaru sprawiedliwości życzenia przekazał Jubilatowi prezes Sądu Wojewódzkiego w Poznaniu dr Lech Domeracki wręczając Profesorowi symboliczny dar — łańcuch sędziowski, jako wieloletniemu sędziemu, zajmującemu w swym życiu liczne stanowiska w hierarchii sądowej. Dyrektor Instytutu Zachodniego prof. dr hab. Lech Trzeciakowski wręczył prof. drowi T. Cyprianowi adres

²³ zob. Trybuna Ludu z 1958 r., nr 22(3239) oraz Głos Wielkopolski z dn. 23 I, 8 III, 12 III, 13 III, 19 III, 26 KI, 1958 r.

²⁴ Zob. Głos Wielkopolski z dnia 11 IX, 16 IX, 20 IX, 24 IX, oraz 1 X 1958 r.

²⁵ por. także: Kroniki UAM w Poznaniu; A. Szpunar, *Nauka prawa cywilnego w Polsce*, Kraków 1958, s. 16; W. Maisel, *Dorobek naukowy Wydziału Prawa UAM w pięćdziesięcioleciu 1919-1969*, RPEiS 1970, z. 2, s. 9-11; *Nauka w Wielkopolsce* (praca zbiorowa), Poznań 1973, s. 379-383, 391; S. Grzybowski, *La scienza del diritto nell'ultimo secolo: Polonia*, Padwa 1976, s. 534 i 536; *Leksykon PWN z 1972 r.*; *Encyklopedia Powszechna PWN*, t. III z 1975 r.; Spis posłów na Sejm z 1957 r. oraz Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu II kadencji z 11 przemówieniami prof. Nowakowskiego.

²⁶ Córka Adama Kicińskiego — zob. *Polski Słownik Biograficzny*.

od kierownictwa i pracowników Instytutu Zachodniego, którego był On wieloletnim członkiem. Główne nurty prawniczych zainteresowań Profesora Cypriana i związaną z tym działalność naukową przedstawił w obszernym wystąpieniu doc. dr hab. Aleksander Tobis. Prof. dr hab. Andrzej Szwarz przypomniał zebrany te fakty życiorysu Profesora Cypriana, które ukazują Jego osobę jako wybitnego prawnika — praktyka i naukowca, poświęcającego swe umiejętności i czas zarówno pracy naukowej jak i dydaktyczno-wychowawczej oraz równie bogatej i wszechstronnej działalności organizacyjno-naukowej, a jednocześnie te fakty, które charakteryzują Go jako człowieka zawsze prawego, wrażliwego o dużej pracowitości i skromności, jako oddanego patriotę¹.

W imieniu JM Rektora Uniwersytetu oraz kierownictwa Wydziału Prawa i Administracji UAM złożył życzenia Profesorowi Dziekan Wydziału Prawa i Administracji prof. dr hab. Henryk Olszewski.

Prof. dr Edmund Wengerek w swym wystąpieniu ukazał zaangażowanie prof. dra Tadeusza Cypriana w działalność polityczno-społeczną w Stronnictwie Demokratycznym. W licznych wystąpieniach a przede wszystkim w przemówieniu Dyrektora Instytutu Prawa Karnego prof. dra hab. Aleksandra Ratajczaka zwrócono uwagę na stałą aktywność zwłaszcza naukową Profesora oraz Jego ciągle zainteresowanie działalnością Instytutu Prawa Karnego.

Dziękując za życzenia i gratulacje Profesor Cyprian podzielił się z zebranymi swymi aktualnymi zainteresowaniami i zamierzeniami. Wśród nich obok zainteresowań prawniczych poczesne miejsce zajmują studia nad architekturą mauretańsko-hiszpańską, w końcu plany dalszych europejskich podróży.

Uroczystość jubileuszu pracy naukowej Profesora Tadeusza Cypriana dała możliwość do uczczenia Jego osoby w związku z 55-leciem działalności prawniczej, naukowej, dydaktycznej i społecznej, stając się jednocześnie okazją do przybliżenia osobowości Profesora wielu młodym pracownikom rozpoczynającym swą pracę naukową.

Bogusław Janiszewski

WSPÓLPRACA Z MOSKIEWSKIM CENTRUM DEMOGRAFICZNYM

W związku z 60-leciem Wielkiej Rewolucji Październikowej naszym życzeniem wysyłam do ośrodków naukowych i do indywidualnych naukowców w ZSRR oraz okolicznościowym konferencjom naukowym towarzyszą refleksje nad osiągnięciami w różnych dyscyplinach naukowych. W demografii wielkie zmiany orientacji oraz reorganizacja nauczania i badań naukowych nastąpiły po drugiej wojnie światowej. W chwili obecnej można bez przesady mówić o renesansie demografii radzieckiej.

Niniejsze opracowanie ma charakter sprawozdawczy i faktograficzny. Poświęcamy go czołowemu ośrodkowi badań demograficznych na Wydziale Ekonomicznym Uniwersytetu Moskiewskiego im. M. W. Łomonosowa. Informacje o Ośrodku czerpiemy z retrospektywnego sprawozdania E. Burnanewa, pracownika ośrodka, z osobistych obserwacji poczynionych w Ośrodku oraz ze współpracy polskich demografów z tym Ośrodkiem.

Przed drugą wojną światową istniały w Związku Radzieckim dwa naukowe instytuty badawcze: w Kijowie i Leningradzie. Można się sprzeczać i wyrażać ubo-

¹ Pełen życiorys Jubilata, wraz z bibliografią prac opublikowany w RPEiS 1976, nr IV, s. 1-6; 113-124.

lewanie, że zlikwidowano te instytuty, wiadomo jednak, że front badań teoretycznych dotyczących problemów ludnościowych od tego czasu bardzo się skurczył. Przez długie lata ludność była przedmiotem badania przede wszystkim z punktu widzenia pragmatycznych specjalnych zadań lekarzy, statystyków, ekonomistów, geografów, którzy zajmowali się nią w odosobnieniu jeden od drugiego. Jednocześnie należy przyznać, że przyczyną likwidacji instytutów kijowskiego i leningradzkiego było między innymi to, iż wybrane przez kolektywy naukowe kierunki badawcze, rozwijane zgodnie z tradycyjną nauką demografii, nie odpowiadały w dostatecznym stopniu zapotrzebowaniu bieżącej praktyki w życiu kraju. Wtedy to palące problemy gospodarki narodowej, w tym problemy naukowe oraz kolejność, w jakiej miały być bezzwłocznie rozwiązywane, realizowane były w sytuacji wyjątkowego napięcia międzynarodowego.

W końcu lat pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych powstała w tej dziedzinie najbardziej sprzyjająca sytuacja, ponieważ istniały już konieczne przesłanki dla zasadniczego przełomu w dalszym rozwoju badań ludnościowych. Pojawienie się szeregu badań teoretycznych i problemowych¹ świadczyło o radykalnych zmianach w wyobrażeniach o problemach ludnościowych, w podejściu do ich badania i w sposobach ich rozwiązywania oraz przedsięwziętych środkach praktycznych zmierzających do aktywizacji pracy naukowej w tej dziedzinie.

Z szeregu ówczesnych decyzji, najważniejsze znaczenie ma stworzenie ośrodków naukowo-badawczych. Obecnie istnieje w ZSRR kilka ośrodków naukowych. W liczbie największych znajduje się Ośrodek Badań Ludnościowych Wydziału Ekonomicznego Moskiewskiego Uniwersytetu im. M. W. Łomonosowa, Oddział Demografii w Instytucie Badawczym Centralnego Urzędu Statystycznego ZSRR, Oddział Demografii Instytutu Ekonomii Akademii Nauk ZSRR, Zakład Badań Ludnościowych przy Uniwersytecie im. W. Lenina w Taszkencie, Oddział Demografii w Instytucie Ekonomii Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie. Ponadto wiele grup badawczych zajmuje się analizą problemów ludnościowych. Wspomnijmy tu o grupach badawczych przy Estońskiej Akademii Nauk w Tallinie, w Instytucie Ekonomicznym w Odessie czy w Uniwersytecie Nowosybirskim.

We wrześniu 1962 r. z inicjatywy i przy bezpośrednim udziale prof. D. Walenteja powołana została przez Międzyuczelnianą Radę Naukowo-Techniczną ZSRR i RSFSR grupa problemowa pn. „Problemy ludnościowe w okresie budownictwa komunizmu”, w skład której weszło kilkaset wyższych szkół, instytutów akademickich i resortowych, zajmujących się analizą różnych stron zagadnień ludnościowych.

Uchwałą Kolegium MRNT z dniem 23 IV 1963 r. utworzono Radę Koordynacyjną do Spraw Ludnościowych (od 1968 r. Komisja Ludnościowa MRNT), powołaną do zapewnienia kompleksowości teoretycznych i praktycznych badań ludnościowych poprzez przyciąganie do współpracy pracowników naukowych zajmujących się naukami społecznymi i przyrodniczymi. Dużą zasługę w pracy przygotowawczej do stworzenia Rady miała G. Namiestnikowa, kandydat nauk ekonomicznych i pierwszy jej sekretarz naukowy.

Już w początkowym stadium przygotowawczym było aż nazbyt oczywiste, że na skutek niedostatecznego rozpracowania wymienionych wyżej problemów oraz złożoności postawionych zadań, Rada, bez własnej bazy naukowej, nie będzie mogła zrealizować nałożonych na nią zadań i wypełnić obowiązków jakie zostały na nią nałożone. Dlatego wysunięto wnioski, aby w szkołach wyższych organizować wyspecjalizowane ludnościowe zakłady naukowo-badawcze. W 1965 r. jedyny tego

¹ B. Smulewicz, *Krytyka burżuazyjnych teorii i polityki ludności*, Warszawa 1960; D. Walentej, *Problemy narodonasienija*, Moskwa 1961; B. Urlanis, *Wojny i narodonasienije Jewropy*, Moskwa 1960 i in.

rodzaju w kraju zakład naukowy — był w końcu powołany przy Uniwersytecie Moskiewskim. Był nim Zakład Badań Ludnościowych. Jego pierwszym kierownikiem naukowym został prof. D. Walentej, a w latach 1968 - 1972 — prof. O. Łamin.

Główne zadanie naukowe postawione przed tym Zakładem to rozpracowanie problemów teoretycznych i metodologicznych związanych z kompleksowym badaniem podstawowych problemów ludnościowych społeczeństwa socjalistycznego, wykrywanie czynników wpływających na dynamikę ruchu naturalnego ludności, charakteryzujących rozrodczość, zbadanie przyczyn, form i rodzajów migracji ludności, określenie dróg najpełniejszego i najbardziej racjonalnego wykorzystania pracy, badań społecznych, ekonomicznych, demograficznych, społeczno-higienicznych aspektów rozmieszczenia ludności i osadnictwa.

Odpowiednio do zestawionych wyżej zadań kształtowała się struktura organizacyjna Zakładu, w skład którego weszły następujące działy: teorii i metodologii badania ludności; rozrodczości ludności; rozmieszczenia ludności i osadnictwa. W okresie późniejszym powołano do życia dział analiz problemów ludnościowych innych krajów.

Twórcza współpraca specjalistów z różnych dziedzin nauki była zawsze zasadą leżącą u podstaw kompletowania kadr naukowych Zakładu, która to zasada przestrzegana jest w Ośrodku niezmiennie. W porównaniu z latami ubiegłymi etaty Ośrodka zwiększyły się prawie dwukrotnie i wynoszą obecnie 45 osób. Personel naukowy składa się przede wszystkim z ekonomistów, geografów, demografów. Spośród innych dziedzin wiedzy współpracują z nim twórczo także historycy, filozofowie, higieniści, matematycy, specjaliści w zakresie tematyki ludnościowej innych krajów.

W pierwszym dziesięcioleciu historii Ośrodka można wyróżnić dwa okresy. Pierwszy okres — do chwili powołania Ośrodka Badań Ludnościowych; drugi okres — po jego powołaniu, kiedy to Zakład stał się jego pododdziałem naukowo-badawczym, a Katedra Demografii — pododdziałem dydaktycznym.

Tego rodzaju podział jest z formalnego punktu widzenia bardzo umowny, ponieważ żadnych zasadniczych zmian w ogólnym ukierunkowaniu badań naukowych nie było; w strukturze organizacyjnej także nie zaszły żadne istotne zmiany.

Jednocześnie jednak utworzenie Ośrodka Badań Ludnościowych nie było tylko formalnym aktem połączenia dwóch, poświęconych tej samej dyscyplinie pododdziałów Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Moskiewskiego, Zakładu i Katedry. Jak już o tym wspominaliśmy, jest to dalszy i wyższy stopień w procesie udoskonalania i rozwijania form organizacyjnych pracy naukowo-badawczej i nauczania w szkole wyższej. Jest to nowy typ instytucji — jedyny w swoim rodzaju ośrodek naukowo-dydaktyczny. Splatają się tu w jedną organiczną całość prace badawcze i proces nauczania, wzbogacając się tym samym wzajemnie.

Najogólniej rzecz przedstawiając, w pierwszym okresie ośrodek spełniał równoważnie cztery zasadnicze funkcje: naukowo-badawczą, naukowo-organizacyjną, dydaktyczną wśród studentów i szkoleniową wśród młodej kadry, koordynacyjną w skali krajowej i międzynarodowej.

W drugim okresie historii Ośrodka Badań Ludnościowych uwaga jego zespołu naukowego skierowana była w przeważającej mierze na koncentrację wysiłków w zakresie własnej pracy badawczej.

Podajemy niżej kilka dodatkowych informacji o Ośrodku Badań Ludnościowych. Pododdział naukowo-badawczy (zakład) dzieli się na trzy sekcje: 1) teorii i metodologii badania problemu rozwoju ludności (kierownik prof. D. Walentej, który jest równocześnie kierownikiem Ośrodka Badań Ludnościowych); 2) ekonomiki ludności i rozwoju społeczno-demograficznego (kierownik — doc. A. Kwasza) z podsekcjami: a) ekonomiki ludności (kierownik — doc. A. Kwasza), b) rozrodczości ludności (kierownik — kand. nauk. ekon. G. Kiselewa), c) rozwój ludności

świata (kierownik — kand. nauk ekon. E. Burnaszew); 3) społeczno-demograficzne problemy rozmieszczenia ludności (kierownik — dr nauk geogr. B. Chorew) z podsekcjami: a) struktury rozmieszczenia a rejonizowania (kierownik — B. Chorew), b) migracji ludności (kierownik — kand. nauk ekon. W. Mojsejenko).

W zespole współpracowników naukowych i wykładowców w 1975 r. znajdowało się dwu doktorów i 19 kandydatów nauk. Przy tym jeden doktor i 12 kandydatów przygotowali i obronili swoje dysertacje bez odrywania się od pracy w Ośrodku, a 4 kandydatów zostało przyjętych do zespołu po zakończeniu normalnej aspirantury w Ośrodku Badań Ludnościowych.

W Ośrodku działa Rada Naukowa. Skład tej Rady zatwierdza co trzy lata Rektor Uniwersytetu Moskiewskiego; wchodzi do niej wybitni naukowcy pracownicy z wydziałów: ekonomicznego, geograficznego, filozoficznego i prawnego. Rada Naukowa ustosunkowuje się do planów i przyjmuje sprawozdania z zakończenia najważniejszych prac naukowo-badawczych, prowadzonych przez Ośrodek, dyskutuje i zaleca do druku prace naukowe, zezwala na obronę ukończonych dysertacji kandydackich i doktorskich, zatwierdza programy nauczania i inne pomoce dydaktyczne.

Ośrodek przeprowadził trzy badania społeczno-demograficzne w terenie: tzw. Okołowskie (obwód Nowogrodzki), Wołgo-Wiackie (Czuwaska ASSR i obwód Gorkowski) i Magadańskie, a także badania reprezentacyjne w miastach: Moskwa, Gorki, Kostram.

Materiały z badania Wołgo-Wiackiego były opublikowane w formie sprawozdania naukowego pt. „Program i metody społeczno-demograficznego badania terenowego”² i monografii pt. „Małe miasto. Badanie społeczno-demograficzne”³.

Zorganizowano i przeprowadzono dwa Sympozja Wszeczwiązkowe: pt. „Problemy rozmieszczenia ludności i osadnictwa w ZSRR” (Moskwa, luty 1966) i pt. „Problemy marksistowsko-leninowskiej teorii ludności” (Moskwa, listopad 1966) oraz naradę-seminarium wykładowców demografii i statystyki demograficznej w wyższych uczelniach (Moskwa, 29 I - 3 luty 1973); seminarium międzyuczelniane. „Urbanizacja rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego” (Taszkent, październik 1973); radziecko-polskie seminarium na temat problemów urbanizacji (Moskwa, czerwiec 1974). Poza tym Ośrodek brał udział w organizowaniu około dwudziestu wszeczwiązkowych, regionalnych, tematycznych, roboczych konferencji.

— Ośrodek prowadzi ożywione kontakty naukowe z około 80 instytucjami zagranicznymi, w tym z Wydziałem Ludności ONZ, z Międzynarodową Unią Demograficzną (IUSSP), z narodami, państwowymi i społecznymi organizacjami, z instytucjami naukowymi Bułgarii, Węgier, NRD, Kuby, Czechosłowacji, Jugosławii, a także Francji, Włoch, Indii, Japonii, USA i innych.

Opublikowano 13 indywidualnych i 28 zbiorowych monografii, około 250 artykułów w czasopismach naukowych, pracach zbiorowych, materiałach z konferencji naukowych. Ogólne rozmiary produkcji wydawniczej wynoszą, według danych szacunkowych, około 600 arkuszy drukarskich.

Ważna jednak nie ilość lecz wkład Ośrodka do nauki i teorii, dążenie, aby „ludność była badana w całej złożoności i różnorodności charakteryzujących ją stosunków”⁴ od początku jest celem, który określa planowanie pracy naukowej, kierunek prac badawczych, charakter praktycznych zaleceń.

² *Programma i instrumentarii ekspedicyonnogo sotsialno-demograficzeskogo obsledowanija*, Moskwa 1969.

³ *Malij gorod. Sotsialno-demograficzeskoe issledowanije niebolszogo goroda*. Pod red. B. Chorewa, Moskwa 1972.

⁴ *Woprosy marksistsko-leninskoj teorii narodonaselenija*, Moskwa 1969, s. 4.

W nowej redakcji ta teza D. Walenteja jest sformułowana następująco: „Nauka o ludności — to system wiedzy znajdujący się w stałym ruchu, podlegający dalszej ingerencji”⁵. Pozostawiając na uboczu wyjaśnienie pewnych nieściśłości przytoczonego określenia, pragniemy podkreślić inną sprawę o ważniejszym, w danym przypadku bardziej zasadniczym znaczeniu. Zdecydowanie odrzuca się możliwość poznania i objaśniania procesów rozwoju ludności w ramach jakiegś jednej nauki, w tym także demografii, traktowanej nawet przez niektórych uczonych w sposób maksymalnie rozszerzający.

Znaczny wkład w ogólną teorię rozwoju ludności wniosła praca B. Chorewa na temat teoretycznych podstaw konsekwentnego przekształcenia sieci zamieszkałych miejscowości w jednolity system rozmieszczenia ludności, znajdujący się pod wpływem rozwoju sił wytwórczych, który rozpatrywany jest jako zasadnicza droga do zarządzania procesami urbanizacji w socjalizmie.

Wielkie znaczenie teoretyczne i praktyczne dla pojmowania mechanizmu kształtowania się ludności i prognozowania jej rozwoju mają badania wzajemnych zależności między procesami ekonomicznymi i demograficznymi, które są prowadzone przez grupę współpracowników Ośrodka pod kierunkiem doc. A. Kwasy. Zespół ten zajmuje się przede wszystkim badaniem ekonomiczno-demograficznego kryterium optymalizacji. Przy tym wychodzi on z założenia, że określony poziom rozrodności ludności nie jest dla społeczeństwa celem samym w sobie i powinien być oceniany z punktu widzenia korzyści, jakie przynosi socjalistycznemu społeczeństwu oraz jego ekonomice. Dlatego do osiągnięcia maksymalnie możliwej efektywności funkcjonowania całego systemu społecznego konieczne są najbardziej korzystne (optymalne) wzajemne stosunki między procesami demograficznymi, wszystkimi rodzajami ruchów ludności a innymi stronami życia społeczeństwa, takimi jak społeczna, ekonomiczna, polityczna itp. Optymalizacja procesów demograficznych powinna być realizowana dla rozwiązania określonych zadań społeczno-ekonomicznych, których treść zależy od ogółu tych celów, które w długim czasie stawia przed sobą społeczeństwo. Takie podejście do optymalizacji procesów demograficznych różni się w sposób zasadniczy od teorii „optimum ludności”, za pomocą której demografowie burżuazyjni usiłują opracować tzw. uniwersalną teorię ludności. Różne zagadnienia związane z tym tematem są rozpatrywane przez A. Kwagę w monografii oraz w wielu artykułach.

A teraz krótko o innych wynikach pracy naukowej Ośrodka. Przez pracowników naukowych Ośrodka zostały określone i sformułowane przesłanki wyjściowe i podstawy metodologiczne kompleksowej analizy rozwoju ludności. Główne tezy tych badań znalazły się u podstaw szeregu opracowań, które uzyskały pozytywną ocenę wśród (społeczności naukowej). Należy tu wymienić: D. Walentej, *Teoria i polityka ludnościowa*⁶; *Zagadnienia marksistowsko-leninowskiej teorii ludności*⁷; *Marksistowsko-leninowska teoria ludności*⁸; *Podstawy teorii ludności*⁹.

Naukowe podstawy kształtowania ludności w systemach różnych typów jej rozmieszczenia, terytorialne procesy rozmieszczania i przemieszczania ludności, metody regulowania potoków migracyjnych w warunkach rewolucji naukowo-technicznej znalazły odzwierciedlenie w wielu opracowaniach, a w tym w pracach: B. Chorew,

⁵ *Osnovy teorii narodonasienija*, Moskwa 1973, s. 18.

⁶ D. Walentej, *Teorija i politika narodonasienija*, Moskwa 1967.

⁷ *Woprosy marksistsko-leninskoj teorii narodonasienija. Wsiesiojuznyj simpozjum* Moskwa 1969.

⁸ *Marksistsko-leninskaja teorija narodonasienija*, Moskwa 1971 (drugie wydanie tej książki wyszło w 1974 r.).

⁹ *Osnovy teorii narodonasienija*, Moskwa 1973.

Problemy miast¹⁰; Problemy urbanizacji w ZSRR¹¹; Małe miasto¹²; Analiza współczesnej sytuacji demograficznej w Moskwie¹³; Ruchliwość ludności w ZSRR¹⁴.

Zbadanie związków występujących między procesami ekonomicznymi i demograficznymi pozwoliło określić zasadnicze kierunki i metody regulowania procesów demograficznych w ZSRR. Zagadnienia te znalazły odzwierciedlenie w pracach: Zagadnienia teorii i polityki ludności¹⁵; Niektóre problemy społeczno-demograficzne ludności¹⁶; A. Kwasza Problemy rozwoju społeczno-demograficznego ZSRR¹⁷; A. Kwasza Problemy optimum demograficznego¹⁸; Ruch naturalny ludności we współczesnym świecie¹⁹.

W zakresie pracy naukowo-metodycznej można także zaobserwować określone osiągnięcia. Wielką bez wątpienia zasługą zespołu naukowego jest opracowanie — łączące z aktywnym Sekcji Ludności — programu zespołowego badania na temat „Ludność ZSRR i świata do 2000 roku” obejmującego lata 1971 - 1980. W celu realizacji tego programu prowadzone są obecnie badania we wszystkich punktach dostarczających Sekcji Ludności danych źródłowych, a jest ich 28, a także w innych naukowych organizacjach. Drugą wielką tego rodzaju pracą było wydanie pierwszej w ZSRR Bibliografii problemów ludnościowych²⁰. Znaczenie tej pracy leży nie tyle w jej wartości informacyjnej, ile w strukturze podziału materiału (zasadniczym schemacie) opracowanego zgodnie z naszym rozumieniem przedmiotu badania. Bibliografia ... została wysoko oceniona przez specjalistów i szeroką społeczność naukową. Obecnie przygotowuje się nowe jej wydanie (za okres 1960 - 1971).

Kończąc krótki, z konieczności, opis działalności naukowej Ośrodka Badań Ludnościowych za okres pierwszych dziesięciu lat, pragniemy jeszcze podkreślić dojrzałość stosunkowo młodego (w tym także w sensie demograficznym) zespołu naukowego. Widać to wyraźnie na przykładzie dwóch zbiorowych monografii przygotowanych w Ośrodku; Ludność i ekonomika²¹ i Marksistowsko-leninowska teoria ludności²². Pierwsza praca jest w istocie zbiorem artykułów. Druga — przy znacznie większym zespole autorskim — jest monograficznym badaniem. W krótkim czasie monografia ta miała dwa wydania.

Interesy gospodarki narodowej i praktyki były zawsze przedmiotem szczególnej uwagi i najważniejszym celem działalności Ośrodka. W związku np. ze spadkiem rozrodzności, wzmocnionym procesem starzenia się ludności i zwiększającym się deficytem siły roboczej, w szeregu przedsiębiorstw w Moskwie prowadzono badania mające na celu wykrycie możliwości wciągnięcia do produkcji społecznej osób w

¹⁰ B. Chorew, *Problemy gorodow*, Moskwa 1971.

¹¹ *Problemy urbanizacji w SSSR* (pod red. D. Walenteja, W. Pokrzyszewskiego, B. Chorewa), Moskwa 1971.

¹² *Małyj gorod (socyjalno-diemograficzeskije issledowanije niebolszogo goroda)*, pod red. B. Chorewa, Moskwa 1972.

¹³ *Analiz sowriemiennoj diemograficzeskij situaciji w g. Moskwy*, Moskwa 1973.

¹⁴ *Migracyonnaja podwiznost' nasielienija w SSSR* (pod red. B. Chorewa, W. Mojszejenko), Moskwa 1974.

¹⁵ *Woprosy teoriji i politiki narodonasielienija* (pod red. D. Walenteja i E. Burnaszewa), Moskwa 1970.

¹⁶ *Niekotoryje socyjalno-diemograficzeskije problemy narodonasielienija*, Moskwa 1971.

¹⁷ A. Kwasza, *Problemy ekonomiko-diemograficzeskogo rozwitija nasielienija SSSR*, Moskwa 1974.

¹⁸ A. Kwasza, *Problemy diemograficzeskogo optimuma* (skrypt) Moskwa 1974.

¹⁹ *Jestiestwiennoje dwizenije nasielienija sowriemiennoego mira* (pod red. E. Burnaszewa), Moskwa 1974.

²⁰ *Bibliografija po problemam narodonasielienija* (literatura radziecka i przekładowa za lata 1965 - 1968 pod red. D. Walenteja i E. Burnaszewa), Moskwa 1971.

²¹ *Narodonasielienije i ekonomika*, Moskwa 1967.

²² *Marksistsko-leninskaja teorija narodonasielienija*, Moskwa 1971.

wieku emerytalnym. Ośrodek uczestniczył w zestawianiu długookresowej prognozy demograficznej dla Obwodu Magadańskiego. Celem uzyskania danych o źródłach i czynnikach przyszłego kształtowania się ludności w 1971 r. zorganizowano tam specjalne badanie naukowe razem z Północno-Wschodnim Instytutem Naukowo-Badawczym. Opracowanie przyjęte zostało przez władze magadańskie, a wypracowane na podstawie tych badań propozycje były zaliczone do wykorzystania przez terenowe organy gospodarcze i planowania.

Tylko w latach 1973 - 1974 współpracownicy Ośrodka przygotowali około 50 memoriałów i informacji dla dyrektorów i planowych organów i organizacji gospodarczych. Zawierały one zalecenia dla praktyki.

Praca w zakresie nauczania realizowana jest przede wszystkim przez pracowników Katedry Demografii. Siłami Katedry prowadzony jest wykład pt. „Demografia” dla wszystkich kierunków na obydwu oddziałach wydziału ekonomicznego, a wykład pt. „Zarys teorii ludności” — na wydziałach: filozoficznym, prawnym, historycznym, a także w Instytucie Krajów Azji i Afryki przy Uniwersytecie Moskiewskim.

Oprócz tego na Wydziale Ekonomicznym UM około 130 studentów i ponad 20 aspirantów specjalizuje się w demografii. Dla tych specjalizujących się grup wykłady prowadzone są w rozszerzonym zakresie. Prowadzą je współpracownicy i wykładowcy Ośrodka Badań Ludnościowych, wybitni specjaliści z wydziałów UM: geograficznego, prawnego, filozoficznego oraz z katedry higieny społecznej Instytutu Medycyny. Program tych wykładów obejmuje następujące zagadnienia: wprowadzenie do nauki o ludności; historia poglądów na problemy ludnościowe, statystyczne, matematyczne, socjologiczne metody badania ludności; ekonomika siły roboczej; geografia zaludnienia; demografia historyczna; prawo rodzinne; psychologia społeczna; higiena społeczna; człowiek i biosfera; problemy optimum demograficznego; wprowadzenie do teorii rozmieszczenia ludności świata; współczesne, burżuazyjne koncepcje demograficzne. Obok wyżej wymienionych wykładów prowadzone są ponadto jeszcze inne wykłady specjalne na temat aktualnych problemów ludnościowych. Przygotowanie aspirantów obejmuje cykl wykładów i zajęć seminaryjnych w ciągu dwóch semestrów na pierwszym roku nauki.

Opieka naukowa nad studentami specjalizującymi się w tematyce Ośrodka Badań Ludnościowych zorganizowana jest w trzech kierunkach: 1) kierowanie pracami dyplomowymi i seminaryjnymi; 2) opieka nad praktykami studentów, w szczególności nad praktyką przed dyplomową; 3) praca w jednej sekcji oddziału ekonomicznych problemów ludnościowych Studenckiego Instytutu Ekonomicznego.

Tematyka prac semestralnych i dyplomowych jest ściśle związana z tematyką naukową Ośrodka. Więcej jeszcze, z każdym rokiem rośnie liczba prac studenckich włączonych do roboczego planu badań naukowych jako oddzielnych fragmentów tematów. Z dwudziestu najlepszych prac studenckich zaleconych do wydania drukiem około połowa została już opublikowana.

Wielką korzyść przynosi studentom i aspirantom udział w terenowych naukowych pracach Ośrodka. W pięciu badaniach społeczno-demograficznych uczestniczyło ponad 30 studentów i aspirantów. W 1973 r. studenci trzeciego semestru po raz pierwszy odbywali praktykę ekonomiczno-demograficzną w mieście Uglicz. Sprawozdanie naukowe, opracowane dla władz miasta, uzyskało przychylną aprobatę. Ta forma przygotowania naukowego studentów oceniona została bardzo pozytywnie i tego rodzaju praktyka będzie w przyszłości stosowana corocznie.

Przodujący pracownicy naukowcy Ośrodka Badań Ludnościowych są konsultantami naukowymi oddziału Studenckiego Instytutu Ekonomicznego w zakresie organizacji samodzielnej pracy badawczej studentów. Na zajęciach w pięciu sekcjach tego oddziału, a także w zakładzie społeczno-demograficznych problemów środo-

wiska, dyskutowane są zakończone badania, wygłaszane są referaty na temat aktualnych zagadnień w zakresie prowadzonych tematów.

Dużą uwagę poświęca się w Ośrodku przygotowaniu kadr wysoko kwalifikowanych. W drugim okresie została obroniona jedna praca doktorska i 24 kandydackie. Liczba aspirantów kształconych w Ośrodku stale rośnie i wynosiła w 1975 r. 23 osoby, łącznie z aspiranturą zaoczną. W okresie istnienia Ośrodka było trzech aspirantów z krajów rozwijających się (Burma, Nigeria, Syria).

Stanisław Borowski

ROZSTRZYGNIĘCIE I KONKURSU NA NAJLEPSZE PRACE MAGISTERSKIE
PRZYJĘTE NA WYDZIALE PRAWA I ADMINISTRACJI UAM
W ROKU AKADEMICKIM 1976/1977

Sąd konkursowy w składzie: przewodniczący — prof. dr habil. Teresa Rabska, vice-przewodniczący — prof. dr dr h.c. Alfred Ohanowicz, członkowie — prof. dr dr b.c. Alfons Klafkowski, prof. dr habil. Kazimierz Kolańczyk, doc. dr habil. Anna Michalska postanowił przyznać:

dwie nagrody I stopnia po 5 tys. zł: Grzegorzowi Czeszakowi za pracę pt. „Formy zależności Rusi od Złotej Ordy w XIII i XIV w.” oraz Krystianowi Ziemińskiemu za pracę pt. „Reguły kolizyjne w podstawowych gałęziach polskiego systemu prawnego”,

dwie nagrody II stopnia po 4 tys. zł: Renacie Pizoń za pracę pt. „Zabójstwo pod wpływem silnego wzruszenia usprawiedliwionego okolicznościami w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego” oraz Markowi Tarce za pracę pt. „Zakres kontroli i nadzoru zjednoczenia w stosunku do zgrupowanych w nim przedsiębiorstw,

dwie nagrody III stopnia po 3 tys. zł: Tadeuszowi Borejko za pracę pt. „Formy prawne zabezpieczające wykorzystanie pełnej mocy przewozowej w ciężarowym transporcie przewozowym” oraz Zbigniewowi Zemanowiczowi za pracę pt. „Wrzesień 1939 roku w polskiej literaturze pięknej”.

Wyróżniono prace: Eugenii Domicz pt. „Fluktuacja kadr w Poznańskiej Fabryce Maszyn Żniwnych w latach 1970 - 1976”, Macieja Roczyńskiego pt. „Prawo wojskowe w systemie źródeł prawa PRL”, Teresy Wawrzyniak pt. „Podstawy podejmowania decyzji gospodarczych skierowanych do przedsiębiorstwa państwowego”, Elżbiety Zaniemojskiej-Łady Zabłockiej pt. „Ściganie na wniosek pokrzywdzonego w polskim procesie karnym”.

(T. R.)